

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.65

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v053.2024.4>

Кривенко Юлія Василівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-7506-0786

Спасова Катерина Іванівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-8126-2306

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА БОРГАМИ СПАДКОДАВЦЯ

Постановка проблеми. У Верховній Раді України пропонують заборонити українцям відмовлятися від спадщини, якщо в померлого були борги. Тож ми намагаємося розібратися, як варто реагувати на ініціативу депутатів.

Поступальний розвиток будь-яких відносин, в яких бере участь громадянин, неможливий без забезпечення дієвого, зрозумілого всім механізму переходу прав і обов'язків у разі смерті. Внаслідок чого виникає необхідна умова забезпечення рівних правових повноважень всіх учасників цивільного обороту, що відповідає ідеям і цінностям цивільного права.

З урахуванням вітчизняного досвіду та досвіду європейських країн, які проводили тривалу роботу з уніфікації національних правопорядків у сфері спадкового права, сучасний законодавець визначає ряд проблемних моментів щодо прийняття спадщини спадкоємцями.

Книга шоста Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], містить численні новації, але незважаючи на це не вдалося уникнути законотворчих промахів. До останніх можна віднести термінологічні нестыковки, які стосуються конструкції «відповідальність за боргами спадкодавця», тоді як у справі нерідко йдеться не лише про відповідальність в її юридичному значенні, а щодо виконаних спадкодавцем за життя дій у рамках звичайних зобов'язальних відносин, не пов'язаних із цивільним правопорушенням. Це можна було б не вважати похибкою, якби вона

не служила одним із способів відволікання доктринальної уваги від тих проблем, які насправді є актуальними – стосується боргів спадкодавця, які зберігають своє юридичне значення і після його смерті.

Законодавча архаїчність у порушеному термінологічному моменті змушує доктрину вдаватися до безглузлого феноменологічного аналізу такого цивільно-правового поняття як «борг та боргове зобов'язання», чиє юридичне наповнення стосовно сфери майнових відносин можна вважати визначеним і без спеціальних дефініцій. Як видається, більш ефективними можуть стати дослідження, пов'язані з питаннями про посмертні обов'язки спадкодавця, їхню персоніфікацію, порядок реалізації спадкоємцями своїх прав у разі пред'явлення до них претензій кредиторів. Не можна забувати, що і законодавець, і доктрина довгий час були зосереджені насамперед на захисті прав спадкоємців, у той час як стан доктринальної складової за таким відгалуженням як спадкоємці – кредитори спадкодавця, залишається незадовільним, що підкреслює актуальність та доцільність дослідження.

Стан дослідження. Питання щодо відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця начебто вирішено законодавчо, однак практика показала, що норми, які регулюють ці відносини, недосконалі та потребують додаткового аналізу та доопрацювання. Досягнення оптимальності цієї юридичної конструкції як за змістом, так і за

обсягом – це питання часу. Необхідно звернути увагу на наукові доробки вітчизняних дослідників, а саме: Є. Харитонова [2], О. Печеного [3], Н. Чорногор [4, 5] та ін.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі питань щодо відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця.

Для досягнення зазначеної мети треба було вирішити такі завдання:

Вивчити та проаналізувати особливості цивільно-правової відповідальності спадкоємців за борги спадкодавця.

Виклад основного матеріалу. Задоволення вимог кредиторів виключно за допомогою майна спадкодавця відомо ще з римського права. Для цього кредитори спадкодавця мали право звернутися до претора, управителя провінції або суду з метою виділення спадкової маси з власного майна спадкоємця та використання її виключно для задоволення вимог кредиторів спадкодавця [6, с. 108].

Історично встановлено, що соціальний інститут спадкування визначається безпосередньо сімейними зв'язками, а правовий інститут спадкування визначається сімейно-правовими нормами. Перехід із покоління в покоління майна отримав назву спадкового правонаступництва, а покладання на наступних за спадкодавцем осіб обов'язків розрахуватися за борги, що залишилися, одержало назву – відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця.

Законодавство передбачає випадки, коли з прийняттям спадщини відбувається спадкування боргових зобов'язань спадкодавця, часто спадкоємці, оформляючи спадщину, забувають це або не здогадуються про це зовсім.

Тому перш ніж прийняти спадщину, слід з'ясувати інформацію про наявні борги спадкодавця на момент його смерті і які наслідки можливі для спадкоємця внаслідок прийняття спадщини.

Універсальність і посмертність спадкового правонаступництва приводить у рух життєві активи (права) спадкодавця та його пасиви (обов'язки). Спадкове правонаступництво є історично першою формою правонаступництва, в якій найбільш повно виражена ідея тотожності прав та обов'язків, що переходять від спадкодавця до спадкоємців [1, с. 46]. Уся ця сукупність при включенні до спадкової маси має одну загальну юридичну рису у вигляді одночасного спадкоємства всіх прав та всіх обов'язків.

Такий підхід значною мірою спрощує процедуру успадкування і цілком працює на ефектив-

ність цивільного обороту, що потребує стабільності та безперервності не тільки речових, а й зобов'язальних відносин, що досягається заміною боржника, що вибув, на його правонаступника – спадкоємця.

Під боргом слід розуміти обов'язок фізичної чи юридичної особи вчинити певну дію (або сукупність певних дій) на користь іншої фізичної чи юридичної особи. А з погляду спадкового правонаступництва можна зробити попередній висновок, що борг – це зобов'язання вчинення на користь певної особи конкретної дії.

ЦК України не містить прямого визначення, що спадкоємець «відповідає за боргами спадкодавця» [1]. Зміст зазначеної норми набагато ширший, оскільки йдеться не лише про відповідальність у тому правовому сенсі, що вкладається в термін «юридична відповідальність», а й про «звичайні» майнові обов'язки, не пов'язані з виникненням спору у відносинах, які існували за життя спадкодавця. Зміст поняття «відповідальність» стосовно спадкового правонаступництва з волі законодавця виявився ширшим на відміну від свого істинно правового значення – відповідати, тобто нести тягар додаткових майнових обов'язків у зв'язку зі скоєним правопорушенням на відновлення майнової сфери кредитора-потерпілого.

Сучасний ринковий оборот із його класичним інструментарієм, серед якого різноманітні боргові зобов'язання (позика, кредит, факторинг, порука і т. ін.) у вигляді невиконаних зобов'язань, які не завжди «доростають» до категорії «відповідальність», що збільшує частоту випадків пред'явлення кредиторських претензій до спадкової маси.

Як видається, необхідну термінологічну відповідність у питаннях спадкового правонаступництва в нормах можна було б забезпечити шляхом використання разом з терміном «відповідальність» (там, де це насправді юридично виправдано) такого поняття як «боргові зобов'язання спадкодавця». У цій частині вимушеним коректором нормативної термінології є судова практика, яка з різноманітності обов'язків, що залишилися після смерті спадкодавця, цілком обґрунтовано розмежовує відносини «з відповідальності» та «боргові зобов'язання спадкодавця».

У нормах ЦК «борговим відносинам», що залишилися після спадкодавця, відведено дві статті: ст. 1281 «Пред'явлення кредитором спадкодавця вимог до спадкоємців»; ст. 1282 «Обов'язок спадкоємця задовольнити вимоги кредитора» [1].

Загальне правило універсального правонаступництва, при якому майно померлого гро-

мадянина як єдине ціле в незмінному вигляді і в один момент переходить до його спадкоємців, говорить про те, що спадкоємці, які прийняли спадщину, «зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину» (п. 1 ст. 1282 ЦК України). З цього визначення можна вивести презумпцію, яка свідчить, що, якщо спадкове майно відсутнє повністю, відповідальність спадкоємців виключена. Якщо майно є і спадкоємці його прийняли, то обсягом отриманого майна спадкоємці відповідають за претензіями кредиторів, пред'явлених «не пізніше шести місяців з дня одержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину на все або частину спадкового майна незалежно від настання строку вимоги» [6]. Правило досить просте і зрозуміле, якщо суспільні відносини, що підпадають під сферу його регулювання, не обтяжуються такими обставинами як недостатність спадкової маси для задоволення вимог кредиторів, то спадкове майно переходить до кредитора, а якщо кредиторів декілька, а спадку недостатньо? Поки що жодних принципових законодавчих ідей щодо цього немає. Але на практиці є випадки розбалансованого законодавчого ставлення до тих випадків, коли у спадкодавця не один, а декілька кредиторів і вони опиняються у становищі конкуренції між собою через недостатність спадкової маси.

Відповідно до ст. 1268 «спадкоємець має право приймати спадщину або не прийняти її». Зрозуміло, що такий регулятор у цьому непростому питанні у вигляді права спадкоємця має виключно суб'єктивний характер і не зовсім відповідає ідеї спадкування. Адже спадкоємець (за заповітом чи законом) лише юридично заміняє спадкодавця в його правах та обов'язках, а тому обмеження участі законодавця встановленням балансу того, що обов'язки, які залишилися після спадкодавця, дійсні лише в тій частині, якою на них припадають права, що залишилися, явно недостатньо.

На випадок спору закон та акти судової практики встановили, що за відсутності (недостатності) спадкового майна вимоги кредиторів за зобов'язаннями спадкодавця не підлягають задоволенню за рахунок майна спадкоємців та зобов'язання за боргами спадкодавця припиняються неможливістю виконання повністю або внаслідок відсутності майна спадкодавця.

Відсутність єдиного законодавчого підходу до питання про порядок і умови задоволення вимог кредиторів призводить до того, що доля подібних

вимог кредиторів може бути вирішена по-різному, залежно від наявності чи відсутності ознак неспроможності спадкової маси. Зокрема, це стосується питання про персоніфікацію прав та обов'язків, що увійшли до складу спадкової маси, та є важливим у боргових зобов'язаннях спадкодавця. Персоніфікація пов'язана з прив'язкою до особи, а тому йдеться про задоволення вимог, пов'язаних із особою кредитора (сплата аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю).

Загальновстановленим є правило про те, що особисті права та обов'язки спадкодавця припиняються з його смертю та до інших осіб не переходять. Наявність таких прав та обов'язків зменшує обсяг спадкової маси, оскільки вони з настанням смерті особи, що є їх носієм, припиняються.

Така розбалансованість становища кредиторів спадкодавця залежно від процедури, що застосовується, впливає з різних законодавчих підходів до встановлення межі відповідальності за боргами спадкодавця. За загальним правилом, обмеження відповідальності спадкоємців відбувається шляхом застосування вартісного критерію спадкової маси. Спадкоємці відповідають у межах вартості спадкового майна, але задоволення вимог кредиторів може бути здійснено за рахунок майна спадкодавця [7, с. 130–131].

Встановлене законодавцем обмеження відповідальності спадкоємців межами вартості майна, що перейшло до них, навряд чи можна назвати беззаперечним, оскільки таке обмеження позбавляє кредитора гарантій отримати задоволення на випадок смерті боржника, веде до подорожчання кредиту і в результаті – до нестабільності цивільного обороту. За кордоном навпаки діє презумпція необмеженої відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця поруч із правовими інститутами, що дозволяють обмежити обсяг відповідальності спадкоємців.

Вітчизняний законодавець пропонує внести зміни у статтю 1273, доповнивши її частиною сьомою такого змісту: «7. Не допускається відмова від прийняття спадщини у випадку наявності боргів за зобов'язаннями спадкодавця перед кредиторами до їх задоволення в межах вартості майна, одержаного у спадщину, в порядку, визначеному цим Кодексом»; 2) статтю 1274 доповнити частиною шостою такого змісту: «6. Не допускається відмова від прийняття спадщини у випадку наявності боргів за зобов'язаннями спадкодавця перед кредиторами до їх задоволення в межах вартості майна, одержаного у спадщину».

ного у спадщину, в порядку, визначеному цим Кодексом» [8].

Висновки. Отже вважаємо, що слід передбачити можливі шляхи реформування інституту відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця, а саме: можуть бути пов'язані з відмовою від принципу обмеження відповідальності спадкоємців розмірами спадкової маси та запровадженням особливих випадків та умов, що обмежують таку відповідальність; або в умовах збереження імперативного обмеження відповідальності спадкоємців слід визнати доцільним подальше реформування інституту відповідальності у спадковому праві та ввести конструкції, що дозволять забез-

печити баланс інтересів кредиторів спадкодавця та спадкоємців.

Крім того, у сучасних умовах потреби практики змушують законодавця робити деякі кроки щодо модернізації інституту відповідальності спадкоємців за борги спадкодавця і вводити у спеціальне законодавство конструкції, що забезпечують захист інтересів кредиторів в умовах смерті боржника (наприклад, інститут банкрутства спадкової маси), проте принципово це ситуацію не змінює, що свідчить про необхідність перегляду діючих підходів до правового регулювання інституту відповідальності спадкоємців у вітчизняному законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003. №№ 40–44. ст. 356.
2. Підпригора О.А., Харитонов С. О. *Римське право*: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2016. 512 с.
3. Печений О.П. Деякі питання судової практики звернення стягнення на спадкове майно за боргами спадкодавця. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2018. № 10. С. 20–26.
4. Черногор Н.В. Відповідальність спадкоємців за борги спадкодавця: проблема потребує законодавчого вирішення. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 15. С. 31–35.
5. Фомічова Н.В. Проблема відповідальності спадкоємця за борговими зобов'язаннями спадкодавця в Україні. *Митна справа*. 2014. № 5. Частина 2. Книга 2. С. 225–230.
5. Абібуласва Т. Г. Особливості спадкування боргу в римському праві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 107–111.
6. Кухарев О. Є. Догматична конструкція універсального правонаступництва у сфері спадкового права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3 (90). С. 40–49.
7. Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. Кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, доц. НестерцоваСобакарь О.В. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2017. 164 с.
8. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо врегулювання деяких питань відмови від прийняття спадщини спадкоємцем у випадку наявності вимог кредиторів за зобов'язаннями спадкодавця: Закон України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44104>

Кривенко Юлія Василівна, Спасова Катерина Іванівна

Окремі питання цивільно-правової відповідальності за боргами спадкодавця

У статті проаналізовано та узагальнено основні підходи до окремих проблем цивільно-правової відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця в цивільному праві. Виявили актуальні проблеми інституту відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця та розглянули можливі перспективи його розвитку. Основний акцент ми робимо на тому, що до спадкоємців переходить лише та частина боргу спадкодавця, яка виникла за його життя.

Під час дослідження використано формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, діалектичні методи, з допомогою яких авторами було досліджено ряд питань.

Аналіз цивільно-правового регулювання та практики застосування норм про відповідальність спадкоємців за борги спадкодавця свідчить, що встановлене в праві обмеження відповідальності спадкоємців межами вартості майна, що перейшло до них, навряд чи можна назвати безперечно правильним, оскільки таке обмеження позбавляє кредитора гарантій отримати задоволення на випадок смерті боржника, веде до подорожчання кредиту і, в результаті, до нестабільності цивільного обороту. У зв'язку з цим можливі шляхи реформування інституту відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця: а) можуть бути пов'язані з відмовою від принципу обмеження відповідальності спадкоємців розмірами спадкової маси та запровадженням особливих випадків та умов, що обмежують таку відповідальність; б) або в умовах збереження імперативного обмеження відповідальності спадкоємців слід визнати доцільним подальше реформування інституту відповідальності у спадковому праві та ввести конструкції, що дозволяють забезпечити баланс інтересів кредиторів спадкодавця та спадкоємців. Наукова новизна дослідження обумовлена тим фактом, що практика, яка складається, вимагає вдосконалення інституту відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця. Сформульовані в роботі пропозиції, на думку авторів, можуть сприяти підвищенню ефективності правового регулювання в цій сфері.

З метою формування законодавчої концепції про права кредиторів спадкодавця необхідний предметно-теоретичний аналіз останніх законодавчих нововведень та матеріалів судової практики.

Ключові слова: спадкодавець, спадкоємець, спадкова маса, боргове зобов'язання, цивільно-правова відповідальність, відповідальність спадкодавця, боргове зобов'язання спадкодавця, спадщина, спадкові правовідносини, кредитор, боржник, цивільне право.

Kryvenko Yuliia, Spasova Kateryna

Separate issues of civil liability for the testator's debts

The article analyzes and generalizes the main approaches to specific issues of civil legal liability of heirs for the debts of the testator in civil law. The relevant problems of the institution of liability of heirs for the debts of the testator were identified and the possible prospects for its development were considered. The main focus is on the fact that only a part of the testator's debt that arose during his lifetime passes to the heirs. During the research, formal-legal, comparative legal, historical-legal, and dialectical methods were used, with the help of which the authors examined a number of questions. The analysis of civil legal regulation and the practice of applying norms on the liability of heirs for the debts of the testator indicates that the limitation of liability of heirs to the value of the inherited property cannot be considered unquestionably correct, as this limitation deprives the creditor of guarantees to satisfy the debt in the event of the debtor's death, leads to an increase in the cost of credit, and ultimately destabilizes civil turnover. In this regard, possible ways to reform the institution of liability of heirs for the debts of the testator are: a) may be associated with the abandonment of the principle of limiting the liability of heirs to the size of the inherited estate and the introduction of special cases and conditions that limit such liability; b) or, while maintaining the imperative limitation of liability of heirs, it is advisable to further reform the institution of liability in inheritance law and introduce constructs that allow for a balance of the interests of the testator's creditors and heirs. The scientific novelty of the research is due to the fact that the emerging practice requires improvement of the institution of liability of heirs for the debts of the testator. The proposals formulated in the work, in the authors' opinion, can contribute to increasing the efficiency of legal regulation in this area. Conclusion: in order to formulate a legislative concept of the rights of the testator's creditors, a subject-theoretical analysis of recent legislative innovations and materials of judicial practice is necessary.

Key words: testator, heir, inheritance estate, debt obligation, civil legal liability, testator's liability, testator's debt obligation, inheritance, debtor, creditor, inheritance legal relations, civil law.